

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN KİTABXANALARININ TİPOLOGİYASI

HÜSEYNOVA G.Z.

BDU, Kitabxanaşünaslıq kafedrasının laborantı
g.qasimzade@rambler.ru

Məqalədə XVIII əsr Azərbaycan kitabxanalarının tipoloji modeli verilmiş, hər bir model tarixi baxımdan araşdırılmışdır.

Açar sözlər: kitabxanaların tipologiyası, tipoloji model, saray kitabxanaları, məscid və mədrəsə kitabxanaları, şəxsi kitabxanalar.

Azərbaycan kitabxanaşünaslığının tarixşünaslığına nəzər salarkən kitabxanaşünaslığın müəyyən modelləri də diqqəti cəlb edir. Belə ki, kitabxana tarixinin mərhələlər üzrə inkişafında “Kitabxana işi haqqında təlim” strukturunda peşəkar motivlərə də rast gəlinir. Tədqiq etdiyimiz XVIII əsr kitabxana tarixində kitabxanaların tipoloji modelinin formalaşmasına təsir edən amillər də üzə çıxır.

XVIII əsr Azərbaycan kitabxanalarının tipologiyasını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Saray kitabxanaları
2. Məscid və mədrəsə kitabxanaları
3. Şəxsi kitabxanalar.

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəlləri hələ Azərbaycanda Səfəvilər dövləti öz hakimiyyətini qorumaqda idi. Səfəvi şahları mədəniyyətin və elmin inkişafına öz töhfələrini verməklə bu sahələrin dirçəlişi üçün xidmətlərini əsirgəməmişlər. Kitaba, kitabxanalara öz xüsusi marağı ilə seçilən Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıldan sonra taxta çıxmış digər Səfəvi şahları da ölkədə elmin, mədəniyyətin, o cümlədən kitabxanaların və kitabxana işinin inkişafı üçün əllərindən gələni etmiş və demək olar ki, buna müvəffəq olmuşlar. Onlar saray kitabxanaları ilə yanaşı, məscid və mədrəsə kitabxanalarının da yaranmasına və inkişafına diqqət yetirir, şəxsi kitabxanalar təşkil etməyə təşəbbüs göstərirdilər. Demək olar ki, bütün Səfəvi şahlarının, şahzadələrinin, dövlət ərkanının nümayəndələrinin və sarayda xidmət edən alimlərin şəxsi kitabxanaları olmuşdur. II Şah Abbas saray kitabxanasına xüsusi qayğı göstərərək, Mirzə Mürimi onun hamisi təyin edir. II Şah Abbas eyni zamanda Azərbaycanda da kitab çapı işini təşkil etməyə səy edir. Lakin onun qəfil vəfatı, bu iş üçün vəsaitin olmaması və I Süleymanın kitabsevər alimlərin təkliflərinə əhəmiyyət verməməsi bu nəcib təşəbbüsün baş tutmasına səbəb olur.

Qonşu dövlətlər Səfəvi dövlətinin mədəniyyəti ilə maraqlanırlar və bundan bəhrələnməyə çalışırdılar. Məhz buna görə də bu dövrün mədəni nailiyyətlərini öyrənmək üçün qonşu dövlətlərin mənbələrindən istifadə etmək lazım gəlir.

Bu dövr mənbəşünaslıq baxımından Azərbaycana gəlmiş səyyahların, xüsusilə Osmanlı səyyahlarının əlyazmaları vasitəsilə öyrənilmiş və tədqiq olunmuşdur.

XVIII yüzilliyin ortalarında ölkə təsərrüfatı gerilik, tənəzzül mərhələsində olmuşdur. Dövrün neqativ hərbi-siyasi prosesləri Azərbaycanın zəngin iqtisadi potensialının gerçəkləşdirilməsinə əngəllər törədirdi. Azərbaycan ərazisində Osmanlı əsgərləri ilə İran sərbazlarının apardıqları müharibə, habelə Nadir şahın hərbi yürüşləri nəticəsində ölkənin təsərrüfat həyatına ciddi ziyan vurulmuşdu. XVIII yüzilliyin neqativ, ziddiyyətli hadisələri Azərbaycan mədəniyyətinin təkamülü məcrasına əsaslı surətdə təsir etmişdir. Bu mənfi təsir maarif sahəsində özünü xüsusilə büruzə verirdi. Qarışıqlıqdan, siyasi qeyri-sabitlikdən istifadə edən məmurlar və yerli feodallar XVIII əsrə qədərki tarixi dövrdə maarif müəssisələrini bağlamış, vəqf torpaqlarını zəbt etmişdilər.

1736-cı ildə Muğanda taxta çıxdıqdan sonra Nadir şah maarif müəssisələrinin və vəqf torpaqlarının idarəsi işləri ilə məşğul olan sədr üs-suduru (sədr-lər sədrini) vəzifəsindən çıxarıb edam etdirərək, vəqf torpaqlarını ələ keçirdi və maarif müəssisələrini əsas gəlir mənbələrindən məhrum etdi. Beləliklə, nizami tədris müəssisələri aradan çıxdı və yalnız bəzi molla müderrislərin öz təşəbbüsləri ilə yaratdıqları az əhəmiyyətli məktəblər və mədrəsələr fəaliyyət göstərdi. Xanlıqlar dövründə (1747-1800) bu sahədə elə bir nəzərəçarpan dəyişiklik baş vermədi (4).

Bütün bu mənfi hallar Azərbaycanda iqtisadi və mədəni həyatda geriləmə, durğunluq yaşanması ilə müşayiət olunur. XVIII əsrin I rübü Azərbaycan ərazisində orta əsrlər dövrünə xas olan mədəni inkişaf və tərəqqi bir qədər sən-gimmiş və yavaşlamışdı. Lakin XVIII əsrin sonlarına doğru mədəni həyatda baş verən bu tənəzzül və böhran aradan qalxmağa, bu sahədə yenidən canlanma yaşanmağa başlamışdı. Müharibələrin ağır nəticələrinə baxmayaraq, ölkədə məscidlər, mədrəsələr, karvansaralar tikilirdi.

Mədrəsələrdə əlifba və Quran, Sədi Şirazinin “Büstan” və “Gülüstan” əsərləri, “Kəlilə və Dimnə”, Nizami, Füzuli və başqa klassik Şərq şairlərinin əsərləri tədris olunurdu.

Bu dövrdə ədəbiyyatın inkişafı da kitab və kitabçılıq işinin, o cümlədən kitabxanaların inkişafı üçün də möhkəm zəmin hazırlamışdı.

Kitabxana işi də mədəni həyatın digər sahələrindən geri qalmamış və özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində məscid və mədrəsə kitabxanalarının geniş şəbəkəsi yaranmış və inkişaf etmişdi. Məscid kitabxanalarının kiçik fondlarında əsasən dini kitablar saxlanılırdı ki, bu da vəqflər hesabına toplanırdı. Mədrəsə kitabxanalarında isə əsasən elmi kitablar – tibb, astronomiyaya, coğrafiyaya, riyaziyyata, nücum elminə və başqa elmlərə dair kitablar saxlanılırdı. Kitabxanalarda kitab həvəskarları olan gənclər və tələbələr işləyirdilər. Onlar kitabların üzünü köçürməklə və tərcümə etməklə məşğul olurdular.

XVIII əsrdə Azərbaycanda mövcud olmuş kitabxanaların bir tipi də şəxsi kitabxanalar şəbəkəsi hesab olunur. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixini tədqiq etmiş görkəmli kitabxanaşünas, Əməkdar elm xadimi, BDU-nun Fəxri professoru A.A.Xələfovun tədqiqatlarında XVIII əsrdə Azərbaycanda mövcud olmuş şəxsi kitabxanaların öyrənilməsi xüsusi yer tutur. Belə ki, şəxsi kitabxanalar o dövrün ziyalıların, mütəfəkkirlərinin evlərində təşkil olunduğundan, bu kitabxanaların öyrənilməsi mədəni tariximiz üçün mühüm hadisə hesab edilə bilər. Professor A.A.Xələfov görkəmli kitabxanaşünas M.Müsəddiqə istinadən yazır: “Səfəvilər dövründə Təbrizdə yaranan kitabxanalardan Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, İbrahim Mirzə, Sam Mirzə, Bəhram Mirzə tərəfindən yaradılmış saray kitabxanalarını göstərmək olar. Bu kitabxanalardan başqa, Səfəvi şahzadələrinin şəxsi kitabxanaları da var idi. Bunlardan Xudabəndə Məhəmməd, Əbülfət Mirzənin, Şah Səfinin, Şah Süleymanın, Rüstəm xanın kitabxanaları daha zəngin olmuşdur. Bu kitabxanalar içərisində Şah Süleyman kitabxanası xüsusilə fərqlənirdi” (1, s. 234).

Orta əsrlər Azərbaycan kitabının inkişaf yolunu öyrənmək üçün təzkirələr çox qiymətli mənbə hesab olunur. Onlar yığcam və ensiklopedik xarakter daşıyırdı. Təzkirələr ilk bibliografialar hesab olunur. Təzkirələrdə öz dövrünün görkəmli şair və yazıçıların həyat və yaradıcılıqları və əsərlərinin siyahıları verilmişdir. Bu təzkirələr 1747-ci ildə tamamlanmış Əliqulu xan Valehin təzkirəsi, 1761-1779-cu illər arasında yazılmış Lütfəli bəy Azərin “Ataşkəda” təzkirəsi, İshaq bəy Üzrinin “Təzkireyi-İshaq” təzkirəsi, Sultan Məhəmməd Mirzə Bahadır xan Səfəvinin “Təhfətüş-şüəra” təzkirəsi, Əbu Talib xan Təbrizinin “Xilafətül-Əfkar” təzkirəsidir.

Digər bir maraqlı mənbə II Şah Abbasın baş tarixçisi olmuş Məhəmməd Tahir Vahidin “Tarixi-Vahid” əsəri hesab olunur.

Səfəvi dövləti süqut etdikdən sonra Azərbaycan torpaqları Nadir şah imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdi. Mənbələrdə Azərbaycanın Nadir şah imperiyası dövründə mədəniyyətin, eyni zamanda kitabxana işinin inkişafına dair heç bir məlumat verilmir.

XVIII əsrin 40-cı illərindən etibarən Azərbaycan torpaqlarında yarım-müstəqil və müstəqil dövlət qurumları – xanlıqlar və sultanlıqlar yaranmağa başlamışdı. Bu xanlıqların bəziləri Nadir şah imperiyasının tərkibində olduğu müddətdə, bəziləri isə bu imperiyanın tərkibindən çıxdıqdan sonra yaranmışdı. Azərbaycanda yaranmış xanlıqlar Bakı xanlığı, Quba və Dərbənd xanlıqları, Şəki xanlığı, Salyan, Cavad, Talış, Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Xoy, Qaradağ, Marağa, Maku və Sərab xanlıqlarıdır. Bu xanlıqlardan əlavə, Azərbaycanda Qutqaşen, Qəbələ, Ərəş, Qazax, Şəmşədil və İlisu sultanlıqları yarandı. İlisu sultanlığından şimalda Car-Balakən camaatı yerləşirdi. Qarabağ xanlığının dağlıq hissəsində Vərəndə, Xaçın, Gülistan, Dizaq, Ceraberd mülkiyyətləri mövcud idi. Xanlıqlar dövrünün ictimai-siyasi vəziyyətinin qısa şərhini ver-

mək üçün qeyd edək ki, xanlıqlar arasında tez-tez bir-birinin torpaqlarını işğal etmək üçün münaqişələr yaşanırdı. Bəzi xanlıqlar Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə cəhd etsələr də, buna nail ola bilməmişlər. Bu pərakəndəlik və ölkədə hökm sürən ağır ictimai-siyasi vəziyyət də mədəniyyətin inkişafdan qalmasına səbəb olur, xanlıqlar arasında baş verən müharibələr əhalinin güzəranının pisləməsi ilə nəticələnirdi.

Xanlıqlar arasında bu pərakəndəlikdən istifadə edən Ağa Məhəmməd Şah Qacar XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan torpaqlarını tamamilə işğal etdi və vahid mərkəzdə birləşdirdi. O, Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək istəyən rus qoşunları ilə mübarizədən də qalib ayrıldı.

Azərbaycan torpaqları uğrunda gedən bu müharibələr və döyüşlər burada mədəniyyətin və iqtisadiyyatın demək olar ki tənəzzülünə səbəb olmuşdu. Elm sahəsində də ciddi bir irəliləyiş baş verməmişdi.

XVIII əsr Azərbaycan ərazisində mədəniyyətinin və incəsənətinin qısa şərhini verərkən kitabxana işi və kitabxanaşünaslıq sahəsindəki vəziyyətin də analizini etdik. Mədəniyyət sahəsində baş verən bu tənəzzül kitab və kitabxanaların inkişafdan geri qalmasına səbəb olmasına baxmayaraq, bu sahədə az da olsa, nailiyyətlər müşahidə olunurdu. Professor Abuzər Xələfov yazır ki, XVIII yüzillikdə Azərbaycanda kitab böyük hüsn-rəğbət olmuş, ən böyük var-dövlət, qiymətli mənəvi sərəvət hesab edilmişdi. Yenə Professor Abuzər Xələfovun tədqiqatlarına müraciət edək. O, Taverinyenin müşahidələrinə istinadən yazır: “Kitabların bəhə olmasına baxmayaraq, hətta alverçi və sənətkarlar da onları alırdılar” (2, s. 271). Qeyd etdiyimiz bu fakt, xalqımızın ağır və çətin günlər keçirdiyi dövrdə belə, kitabın öz nüfuzunu qoruduğunu deməyə əsas verir.

XVIII əsr Azərbaycan kitabxanaşünaslığının tarixinin ümumi mənzərəsini yaradarkən qeyd edək ki, bu dövrdə saray kitabxanaları, məscid və mədrəsə kitabxanaları, şəxsi kitabxanalar Azərbaycan kitabxanaşünaslığının haqqında danışdığımız dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A. *Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi: Dərslük. I h.* - B.: 2004. - 328 s.
2. Xələfov A. *Kitabxanaşünaslığın tarixi və metodologiyası: Dərslük.* B.: 2014. - 552 s.
3. Kazimi P. *Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi.* - B.: 2008. - 110 s.
4. Fərzəliyev Ş.F. *Qiyasəddin Xondəmir və Həsənbəy Rumlu Şah İsmayıl Xətəinin fərdi xüsusiyyətləri haqqında // Şah İsmayıl Xətəi. Məqalələr toplusu. Bakı, 1988.*
5. Qasımov X. *Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti.* - B.: 2008. - 448 s.
6. Musalı V. *Azərbaycan təzkirəçilik tarixi.* - B.: 2012. - 380 s.

**ТИПОЛОГИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ БИБЛИОТЕК
XVIII-IX ВЕК****ГУСЕЙНОВА ГЮ.З.****РЕЗЮМЕ**

В статье дано типологический модел Азербайджанских библиотек в XVIII веке, каждый модел исследовался с исторической точки зрения.

Ключевые слова: типология библиотек, типологический модел, дворцовые библиотеки, мечитовые и мадрасовые библиотеки, личные библиотеки.

THE TIPOLOGY OF AZERBAIJAN LIBRARIES IN THE XVIII CENTURY**HUSEYNOVA G.Z.****SUMMARY**

In this article typological model of Azerbaijan libraries has given which existed 18th century. Every model has explored through historical aspect/

Key words: typological of libraries, typological model, palace libraries, mosque and madrasah libraries, own libraries.